

Θέατρο & Εκπαίδευση δεσμοί αλληλεγγύης

Γκόβας, Ν., Κατσαρίδου, Μ., Μαυρέας, Δ. (επιμ.). (2012).
Αθήνα: Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση
ISBN 978-960-9529-01-3

Theatre & Education *bonds of solidarity*

Govas, N., Katsaridou, M., Mavreas, D. (eds.). (2012).
Athens: Hellenic Theatre/Drama & Education Network
ISBN 978-960-9529-01-3

Το θέατρο στην εκπαίδευση της «δημιουργικότητας» και της «καινοτομίας»: μια απρόσμενη εξέλιξη

Αντιγόνη Παρούση, Βασίλης Τσελφές

i

Το άρθρο αυτό είναι ελεύθερα προσβάσιμο μέσω της ιστοσελίδας: www.TheatroEdu.gr
Εκδότης: Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση
Για παραγγελίες σε έντυπη μορφή όλων των βιβλίων: info@theatroedu.gr

This article is freely accesible via the website www.TheatroEdu.gr.
Published by the **Hellenic Theatre/Drama & Education Network**.
To order hard copies write to info@theatroedu.gr

ΔΙΑΒΑΣΤΕ ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΠΑΡΑΚΑΤΩ
Read the article below

Το άρθρο αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί δωρεάν για έρευνα, διδασκαλία
και προσωπική μελέτη. Επιτρέπεται η αναδημοσίευση μετά από άδεια του εκδότη.

Το θέατρο στην εκπαίδευση της «δημιουργικότητας» και της «καινοτομίας»: μια απρόσμενη εξέλιξη

Αντιγόνη Παρούση, Βασίλης Τσελφές

Περίληψη

Με αφετηρία στη μεταψυχροπολεμική Αμερική και με συνέχεια στην Ευρώπη της οικονομικής κρίσης αλλά και στις ανερχόμενες οικονομίες της Ανατολής πραγματοποιείται σήμερα, σε κάθε άκρη του παγκοσμιοποιημένου οικονομικά και πολιτικά κόσμου, μια θεαματική στροφή στον προσανατολισμό των σκοπών της θεσμοθετημένης Γενικής/ Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης. Για πρώτη μάλλον φορά στην ιστορία τους, οι εκπαιδευτικές δομές αναλαμβάνουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομική διαδικασία και επιχειρείται να μετασχηματιστούν από αναπαραγωγικές των πάσης φύσεως σημαντικών γνώσεων σε παραγωγούς «δημιουργικότητας» και «καινοτομίας». Αναζητώντας στηρίγματα στην προσπάθεια αυτή οι ευρύτερες δομές της εκπαίδευσης συναντιούνται με την εκπαίδευση στις τέχνες (Arts Education), όπου οι διδακτικές και εκπαιδευτικές προσεγγίσεις υιοθετούσαν από παράδοση τη δημιουργικότητα και την καινοτομία ως ουσιαστικό μέρος της μύησης μαθητών και φοιτητών στις καλλιτεχνικές πειθαρχίες. Το Θέατρο στην Εκπαίδευση παίρνει θέση σ' αυτή τη διαδικασία. Προς ποια όμως κατεύθυνση;

Λέξεις κλειδιά: θέατρο στην εκπαίδευση, δημιουργικότητα, καινοτομία

Αλλαγές στις διεθνείς τάσεις της Εκπαίδευσης στις Τέχνες (Arts Education)

Τον Σεπτέμβριο του 2006 δημοσιεύτηκε στο διαδίκτυο (http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=30335&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html) ο «Οδικός Χάρτης για την Εκπαίδευση στις Τέχνες» (Road Map for Arts Education) στον οποίο κατέληξε το Διεθνές Συνέδριο της UNESCO στη Λισαβόνα (Μάρτιος του 2006), ένας οδικός χάρτης που αφορά ασφαλώς και το Θέατρο στην Εκπαίδευση. Αν και ο τίτλος του Συνεδρίου ήταν «Χτίζοντας δημιουργικές ικανότητες για τον 21ο αιώνα», έδινε δηλαδή έμφαση σε *ευρύτερες δημιουργικές ικανότητες*, ο οδικός χάρτης που παρήγαγε αναγνώριζε έναν μόνο σκοπό της εκπαίδευσης στις τέχνες συνδεδεμένο με την *ανάπτυξη προσωπικών ικανοτήτων*. Οι άλλοι τρεις, από τους τέσσερις συνολικά σκοπούς που πρόβαλε ο χάρτης, ήταν η *ανάδειξη του δικαιώματος στην εκπαίδευση και τη συμμετοχή στον πολιτισμό*, η *βελτίωση της ποιότητας στην εκπαίδευση και η προώθηση της έκφρασης του πολιτισμικά διαφορετικού*. Σε ό, τι μάλιστα αφορά το στόχο των προσωπικών ικανοτήτων, αυτές περιγράφονται στο σχετικό εδάφιο κυρίως ως κοινωνικές και πολιτισμικές. Μια μόνο παράγραφος από τις εννέα που συγκροτούν το εδάφιο, αναφέρει:

Οι κοινωνίες του 21ου αιώνα δεσμεύονται όλο και περισσότερο από δυνάμεις της εργασίας που είναι δημιουργικές, ευέλικτες, προσαρμοστικές και καινοτόμες και τα εκπαιδευτικά συστήματα χρειάζεται να εξελιχθούν προς αυτές τις καινούριες¹ συνθήκες. Η Εκπαίδευση στις Τέχνες εξοπλίζει τους εκπαιδευόμενους με αυτές τις δεξιότητες, επιτρέποντάς τους να αξιολογούν κριτικά τον κόσμο γύρω τους, και να εμπλέκονται ενεργά σε διάφορες πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης.

Εδώ, οι ικανότητες της δημιουργικότητας, της ευελιξίας κλπ., αναφέρονται στις δυνάμεις της εργασίας, αφήνοντας στην εκπαίδευση την υποχρέωση να εξοπλίσει τους μαθητές με ανάλογες δεξιότητες (skills και όχι competencias) που δεν συνδέονται με την εργασία αλλά με την κριτική αξιολόγηση του περιβάλλοντος κόσμου και διάφορες ανθρώπινες δραστηριότητες.

Τέσσερα χρόνια μετά, το δεύτερο διεθνές Συνέδριο για την Εκπαίδευση στις Τέχνες δημοσιεύει την «Ατζέντα της Σεούλ» (http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/Seoul_Agenda_EN.pdf) με τρεις κεντρικούς και σημαντικά διαφοροποιημένους, κατά την άποψή μας, στόχους για την ανάπτυξη της Εκπαίδευσης στις Τέχνες. Εδώ, οι ικανότητες της δημιουργικότητας και της καινοτομίας ως

προϊόντα της εκπαίδευσης μέσω των Τεχνών είναι διάσπαρτες και στους τρεις στόχους, οι οποίοι φαίνονται να αναγνωρίζουν την ουσιαστική είσοδο της εκπαίδευσης σε μια νέα εποχή, μέσα σε ένα γενικότερα αβέβαιο παρόν αλλαγών και προκλήσεων. Οι στόχοι μιλούν για την εγκαθίδρυση της Εκπαίδευσης στις Τέχνες ως μιας *θεμελιώδους και βιώσιμης συνιστώσας της ποιοτικής ανανέωσης της εκπαίδευσης*· μιλούν για τη *διάχυση στον εκπαιδευτικό χώρο ποιοτικών καλλιτεχνικών πρακτικών και προγραμμάτων αλλά και για την εφαρμογή των εκπαιδευτικών αρχών και πρακτικών της Εκπαίδευσης στις Τέχνες με στόχο τη λύση των κοινωνικών και πολιτισμικών προκλήσεων που αντιμετωπίζει ο σημερινός κόσμος*. Η τελευταία στόχευση ηχεί λίγο παράξενα: *οι εκπαιδευτικές(!) αρχές και πρακτικές της Εκπαίδευσης στις Τέχνες να κυριαρχήσουν στην εκπαίδευση*; Και μάλιστα με εμπροσθοφυλακή τις ικανότητες της δημιουργικότητας και την καινοτομίας με τις οποίες μπορούν να εφοδιάσουν τη *νέα γενιά των δημιουργικών πολιτών*; Με ποιο κοινωνικό όραμα συντάσσεται η «Ατζέντα της Σεούλ»; Ποια θέση κατέχει η εκπαίδευση σ' αυτό το όραμα; Και τι σημαίνει αυτό για το Θέατρο στην Εκπαίδευση (ΘσΕ);

Αλλαγές και σχεδιασμοί στο κοινωνικό και οικονομικό τοπίο: το τοπίο της «κρίσης»

Τα ερωτήματα που αφορούν την «Ατζέντα της Σεούλ» βρίσκουν μια αναλογική απάντηση αν τα τοποθετήσουμε μέσα στο πλαίσιο των παγκόσμιων, σήμερα, πολιτικών κινήσεων που ξεκίνησαν/ αποκαλύφθηκαν στην Αμερική τη δεκαετία του 80, τη δεκαετία της λήξης του Ψυχρού Πολέμου. Πρόκειται για πολιτικές κινήσεις που τα επόμενα χρόνια συμπορεύτηκαν με την εμφάνιση της χρηματοπιστωτικής και όχι μόνο κρίσης που ζούμε σήμερα και που στην Ευρωπαϊκή Ένωση άρχισαν να αρθρώνονται με έμφαση, στην ίδια κατεύθυνση, αρκετά πριν αλλά κυρίως αμέσως μετά το ξέσπασμα της κρίσης.

Στο κείμενό μας θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των πολιτικών κινήσεων ενδιαφερόμενοι κυρίως για τις συνιστώσες που αφορούν την εκπαίδευση και τη θέση των Τεχνών (και του Θεάτρου) σ' αυτή. Ως πηγές χρησιμοποιούμε τα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στα οποία υπάρχει άμεση και επίσημη πρόσβαση, και τα οποία σήμερα ξετυλίγονται κάτω από το κεντρικό πολιτικό σύνθημα «*ΕΥΡΩΠΗ 2020: Στρατηγική για έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη*». Ένα σύνθημα που επισημοποιείται με την από 3-3-2010 απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, με την υπογραφή του José Manuel Barroso (http://www.espa.gr/elibrary/%CE%95%CE%95_2020.pdf).

Στο κείμενο αυτό διαπιστώνεται η έκταση της ευρωπαϊκής πια κρίσης και για την έξοδο από την κρίση προτείνεται ο σχεδιασμός της μορφής ανάπτυξης που προσδιορίζεται από τον τίτλο. Οι κεντρικοί άξονες της ανάπτυξης αυτής φαίνεται με πρώτη ματιά να αφορούν και την εκπαίδευση όλων των βαθμίδων:

- *Έξυπνη ανάπτυξη: ανάπτυξη μιας οικονομίας βασιζόμενης στη γνώση και την καινοτομία.*
- *Διατηρήσιμη ανάπτυξη: προώθηση μιας πιο αποδοτικής στη χρήση πόρων, πιο πράσινης και πιο ανταγωνιστικής οικονομίας.*
- *Ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς: μια οικονομία με υψηλή απασχόληση που θα επιτυγχάνει κοινωνική και εδαφική συνοχή.*

Γνώση, καινοτομία, βιώσιμη πράσινη ανάπτυξη, αποκλεισμός, είναι λέξεις κλειδιά που θα βρει κανείς σε πλήθος εκπαιδευτικών κειμένων της τελευταίας εικοσαετίας. Και βέβαια ο όρος εκπαίδευση αναφέρεται σε 37 προτάσεις/ τοποθετήσεις του συγκεκριμένου κειμένου που αφορούν τη σχολική, την πανεπιστημιακή, την τεχνική, την εκπαίδευση ενηλίκων, τη δια βίου εκπαίδευση, καθώς και τη θέση τους μέσα στον συγκεκριμένο πολιτικό σχεδιασμό. Θέση που εκτιμούμε ότι ξεκαθαρίζεται με τη τοποθέτηση της εκπαίδευσης *μέσα σε ένα πλήρως λειτουργικό τρίγωνο γνώσης: εκπαίδευση - έρευνα - καινοτομία* και ενεργοποιείται με την έκκληση που απηύθυνε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών της 19ης και 20ής Μαρτίου 2009 προς τα κράτη μέλη: *να θεσπιστούν επείγοντως συγκεκριμένα μέτρα... για την ενθάρρυνση της συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων, της έρευνας, της εκπαίδευσης και της κατάρτισης... και την ενίσχυση και βελτίωση της ποιότητας των επενδύσεων στην έρευνα, τη γνώση και την παιδεία.* (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:302:0003:0005:EL:PDF>). Πλήθος εξειδικευμένων κειμένων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την Εκπαίδευση και την Κατάρτιση, κάθε μορφής και βαθμίδας (δες http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/policy_en.htm) παρουσιάζουν με έμφαση τον από τη δεκαετία του '80 σχεδιασμό για τον νέο ρόλο που αναλαμβάνει η εκπαίδευση στην κοινωνία αλλά κυρίως στην οικονομία της γνώσης. Η λογική είναι απλή: η νέα μορφή οικονομίας επιτυγχάνει στον διεθνή πια ανταγωνισμό να παράγει νέες ιδέες/ γνώσεις οι οποίες μπορούν να υλοποιηθούν (και υλοποιούνται) σε νέα «προϊόντα». Η παραγωγή των νέων ιδεών/ γνώσεων ήταν την εποχή του Ψυχρού Πολέμου δουλειά των επαγγελματιών της Επιστήμης και της Τεχνολογίας και γινόταν στα ανώτατα Πανεπιστημιακά, Τεχνολογικά και Ερευνητικά Ιδρύματα, τα οποία η γενική εκπαίδευση τροφοδοτούσε με τους ικανότερους των μαθητών της (η Γενική Εκπαίδευση ως προθάλαμος

της Τριτοβάθμιας). Στη «νέα εποχή», η διαδικασία αυτή επιχειρείται να περάσει στην αγορά, να αφορά κάθε μορφή εργασίας/ επαγγέλματος και να τροφοδοτείται από όλες τις βαθμίδες και μορφές της εκπαίδευσης με ανθρώπους που σκέφτονται δημιουργικά και τολμούν να καινοτομούν. Τολμούν, δηλαδή, να εφαρμόζουν τις ιδέες τους στην πράξη, αναλαμβάνοντας το σχετικό ρίσκο.

Έτσι, ο ευρύτερος εκπαιδευτικός και ακαδημαϊκός χώρος βρέθηκε να διαχειρίζεται σήμερα τις παραπάνω πολιτικές μέσα από τις, περίφημες πια, τρεις συνδεδεμένες μεταξύ τους έννοιες: *δημιουργικότητα*, *καινοτομία* και *επιχειρηματικότητα*. Αυτό σημαίνει ότι επιχειρεί να κατασκευάσει και να δοκιμάσει στην πράξη υποθέσεις που θα μετασχημάτιζαν την εκπαίδευση όλων των βαθμίδων με τέτοιους τρόπους ώστε οι μαθητές/ φοιτητές να αποκτούν ικανότητες παραγωγής νέων ιδεών (η *δημιουργικότητα* ως ικανότητα που συνδέει την εκπαίδευση με την έρευνα σε όλες τις βαθμίδες), ιδεών που οι ίδιοι μαθητές/ φοιτητές θα μπορούσαν να υλοποιήσουν στην πράξη (η *καινοτομία* ως δραστηριότητα που μετατρέπει τις δημιουργικές ιδέες σε πράξη και συνδέει την έρευνα με τις εφαρμογές της), μέσα στο τρέχον κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Ο προσδιορισμός του πλαισίου είναι μείζονος σημασίας και είναι αυτός ακριβώς που εισάγει στη συζήτηση τον τρίτο κρίσιμο όρο της *επιχειρηματικότητας* (Drucker 1985, Acs & Audretsch 2003, Johansen & Schanke 2012). Η δημιουργικότητα αλλά και η καινοτομία δεν αποτελούν καινοφανείς στοχεύσεις της εκπαίδευσης. Αλλά μια καινούρια² ιδέα, που θα οδηγούσε σε μια καινοτόμο εφαρμογή μέσα στο εκπαιδευτικό πλαίσιο, είναι εξαιρετικά απίθανο να έχει οικονομικά οφέλη, μιας και το πλαίσιο αυτό είναι από παράδοση αποσυνδεδεμένο από τις παραγωγικές δομές. Οι νέες πολιτικές όμως επιθυμούν άμεση εμπλοκή της εκπαίδευσης με την παραγωγική διαδικασία και έτσι ολοκληρώνουν το δίπτυχο δημιουργικότητα – καινοτομία με την προσθήκη της επιχειρηματικότητας.

Το εγχείρημα παρουσιάζει σήμερα μια συνεχώς αυξανόμενη ένταση και περισσότερα από 20 χρόνια ζωής. Αποδεικνύεται όμως δύσκολο. Και αυτό ανεξάρτητα από το αν κάποιος συμφωνεί ή διαφωνεί με τις πολιτικές που εξυπηρετεί. Η δυσκολία πηγάζει κυρίως από την αδράνεια των εκπαιδευτικών δομών¹ μια αδράνεια απολύτως αναμενόμενη από κοινωνικές υπο-δομές με μακρόχρονη παράδοση και ευσταθή λειτουργία (Τσελφές & Παρούση 2010).

Η *δημιουργικότητα* προάγεται μέσα από μια εκπαιδευτική προσέγγιση μαθητείας, που στο παραδοσιακό εκπαιδευτικό τοπίο τη συναντάμε να προωθείται μόνο στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών. Μόνο τότε ζητάμε από τους εκπαιδευόμενους να εργαστούν υπό την επίβλεψη ενός προσωπικού μέντορα-δασκάλου και να παράγουν κάποια νέα ιδέα που να είναι δική τους. Μέχρι τότε, όλες οι εκπαιδευτικές βαθμίδες προωθούν μαζικά τη σχεδιασμένη αναπαραγωγή επιλεγμένων και αναγνωρισμένων γνώσεων περιεχομένου και διαδικασιών σε όλα σχεδόν τα γνωστικά αντικείμενα. Η νέα προσέγγιση είναι τόσο ανατρεπτική που αφήνει άφωνους τους περισσότερους διδάσκοντες από το Νηπιαγωγείο μέχρι το Πανεπιστήμιο (προπτυχιακές σπουδές). Τι να ζητήσει για παράδειγμα ο δάσκαλος της Φυσικής από τους μαθητές του; Να παρουσιάσουν νέες, δικές τους ιδέες για την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων; Αφού κάθε καλός και ενημερωμένος δάσκαλος ξέρει ότι οι ιδέες των μαθητών στο σχετικό αντικείμενο θεωρούνται από τη Διδακτική των Φυσικών Επιστημών ως εναλλακτικές των επιστημονικών, δηλαδή πιθανότατα λανθασμένες, όταν χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του γνωστικού αντικειμένου. Ιδέες που θα πρέπει να αλλάξουν με τη διδασκαλία στην κατεύθυνση των επιστημονικών! Και πώς θα μπορούσε ένας εκπαιδευτικός οποιουδήποτε σχεδόν γνωστικού αντικειμένου να αξιολογήσει μια νέα ιδέα που θα εμφανιζόταν στην τάξη; Θα τη θεωρούσε καλύτερη, χειρότερη ή ίσης αξίας με κάποια έννοια που θα περιλαμβανόταν στο περιεχόμενο του γνωστικού αντικειμένου; Δεν θα προχωρούσε καν σε τέτοιες συγκρίσεις; Και τι θα γινόταν με την «αντικειμενικότητα» της αξιολόγησης των μαθητών, σύμφωνα με την οποία η «άριστη» ιδέα είναι αυτή που συμπίπτει με την ιδέα που περιλαμβάνει το προς μάθηση περιεχόμενο;

Η *καινοτομία*, από την άλλη μεριά, προϋποθέτει τη δημιουργικότητα. Ασφαλώς και θα πρέπει να υπάρχει κάποια νέα ιδέα που η υλοποίησή της θα αποτελούσε καινοτομία. Αλλά για να γίνει καινοτομία μια νέα ιδέα θα πρέπει να εφαρμοστεί και να αξιολογηθεί από την εφαρμογή της. Έτσι, ακόμη και αν εμφανιζόταν η καινούρια³ ιδέα, ακόμη κι αν ο δάσκαλος την αναγνώριζε ως αξιόλογη, σε ποιο πλαίσιο θα συνέβαινε η καινοτόμος εφαρμογή της; Στο εκπαιδευτικό; Δηλαδή, μέσα στην τάξη; Το πλαίσιο αυτό αν και πιθανότατα θα ωφελούνταν από τις καινοτομίες δεν είναι εκείνο που αποτελεί την άμεση προτεραιότητα της σημερινής παγκόσμιας πολιτικής σε σχέση με τις καινοτομίες. Οι καινοτομίες θα πρέπει να μπορούν να υπάρξουν μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Εκεί θα έπρεπε να δοκιμαστούν οι νέες ιδέες των μαθητών, ως επιχειρηματικές, για να αποδειχθεί ότι μπορούν να είναι καινοτόμες. Οπότε, τι θα έπρεπε να κάνει ο δάσκαλος; Να πάρει τους μαθητές του και να βγει έξω από το σχολείο; Στην κοινότητα; Να ζητήσει από τους συμπολίτες του να του επιτρέψουν να εφαρμόσει στα μαγαζιά, τα γραφεία και τις επιχειρήσεις τους τις νέες ιδέες των μαθητών του; Θα του το επέτρεπαν άραγε; Και ποιος θα αναλάμβανε τον κίνδυνο μιας αποτυχίας;

Εδώ έρχεται ως απάντηση η ιδέα της *επιχειρηματικότητας στην εκπαίδευση* και ολοκληρώνει τον κύκλο.

Πρόκειται για την εξαιρετικά φιλόδοξη εκπαιδευτική στόχευση παραγωγής αποφοίτων κάθε βαθμίδας, οι οποίοι να είναι δημιουργικοί (να μπορούν να παράγουν νέες ιδέες), να είναι καινοτόμοι (να μπορούν να κάνουν πράξη τις νέες ιδέες τους) και όλα αυτά μέσα στο εργασιακό ή κοινωνικό πλαίσιο που θα βρεθούν να δρουν μετά την αποφοίτησή τους. Η στόχευση αυτή αναθέτει στην εκπαίδευση την κατασκευή μιας νέας παράδοσης, μιας νέας γενιάς δημιουργικών, καινοτόμων και «επιχειρηματικών» παγκόσμιων πολιτών. Εδώ, η εκπαίδευση έχει να αντιμετωπίσει τα δύο βασικά εμπόδια που σκιαγραφήσαμε στις προηγούμενες παραγράφους:

A. Το εμπόδιο της πειθαρχίας που επιβάλλουν τα διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα και που από παράδοση οργανώνουν μέχρι σήμερα κάθε μορφή εκπαίδευσης. Της πειθαρχίας που καθορίζει τις «άριστες» ιδέες που θα πρέπει κάποιος να μάθει.

B. Το εμπόδιο της μεταφοράς του πεδίου εφαρμογής των ιδεών των μαθητών στο χώρο της κοινότητας, έξω από το σχολείο.

Τα εμπόδια αυτά η πρόταση της επιχειρηματικότητας στην εκπαίδευση προσπαθεί να τα υπερβεί με δύο επίσης μεθόδους:

A. Τη διαθεματική/ διεπιστημονική προσέγγιση των προς μάθηση περιεχομένων, ακόμη και στο Πανεπιστήμιο (δες τα προγράμματα σπουδών που προσφέρουν, ακόμη και χωρίς δίδακτρα, περίφημα πανεπιστήμια της Αμερικής αλλά και την πρόταση για λειτουργία διεπιστημονικών προγραμμάτων σπουδών στο πλαίσιο των σχολών του νέου ελληνικού νόμου για τα ΑΕΙ). Η προσέγγιση αυτή υποτίθεται ότι μπορεί να «σπάσει» την πειθαρχία της γνώσης που επιβάλλουν τα διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, να επιτρέψει τους μετασχηματισμούς του περιεχομένου, να δώσει χώρο στη δημιουργία νέων ιδεών και να μετατοπίσει την αξιολόγηση των μαθητών προς την αξιολόγηση του μαθήματος και της συνολικής παραγωγής του.

B. Τη δημιουργία εντός του σχολείου νέων περιβαλλόντων μάθησης, τα οποία να προσομοιάζουν το πραγματικό κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον και τη λελογισμένη έξοδο του σχολείου προς την κοινότητα με δράσεις κυρίως κοινωνικού και πολιτισμικού περιεχομένου (δες *κοινωνική επιχειρηματικότητα*: Martin & Osberg 2007, O'Farrell 1986).

Και πάλι πίσω στην Εκπαίδευση στις Τέχνες

Στην πρώτη Διεθνή Συνάντηση Εργασίας για την Επιχειρηματικότητα στην Εκπαίδευση (με έμφαση στην εκπαίδευση εκπαιδευτικών), που οργάνωσε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στις αρχές του Μαΐου του 2012 στο Δουβλίνο, μια από τις προσκεκλημένες ομιλίες είχε ανατεθεί στον καθηγητή Gary Granville, επικεφαλής του Τμήματος Εκπαίδευσης του National College of Arts and Design της Ιρλανδίας. Ο ομιλητής υποστήριξε ότι οι Τέχνες από μόνες τους αποτελούν θεμελιώδες μέσο εκπαίδευσης, με τη λογική ότι συγκροτούν έναν ιδιαίτερο τρόπο να βλέπει κανείς τον κόσμο και προσφέρουν ένα μοντέλο μάθησης αλλά και ύπαρξης. Καλλιτέχνες και σχεδιαστές προσεγγίζουν τα προβλήματα και προχωρούν στη λύση τους μέσα από βήματα που συγκροτούν ένα πλαίσιο δημιουργικής μάθησης, δοκιμασμένο και εξαιρετικά εκτεταμένο στο πεδίο των Τεχνών: *διατύπωση ενός ερωτήματος, κριτική εμβύθιση στο πλαίσιο και προσωπική εμπλοκή με τα γεγονότα που το συγκροτούν, ανασυγκρότηση του πλαισίου μέσα από νέες οπτικές και πρόταση μιας εφαρμόσιμης/ καινοτόμου απάντησης-λύσης*. Ο Gary Granville παρουσίασε και ένα εκτεταμένο παράδειγμα εφαρμογής αυτής της εκπαιδευτικής προσέγγισης στο National College of Arts and Design (δες το σχετικό ppt στο http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/promoting_entrepreneurship/files/education/dublin/gary_granville_en.pdf).

Η παραπάνω πρόταση θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι μοιάζει με αυτή της *διερευνητικής* διδασκαλίας-μάθησης, η οποία σήμερα χρησιμοποιείται ευρύτατα στο πλαίσιο διάφορων γνωστικών αντικειμένων αλλά και διαθεματικών/ διεπιστημονικών προσεγγίσεων. Αυτό όμως που υποβόσκει στο παράδειγμα-πρόταση των Τεχνών και δεν αναφέρεται παραπάνω ρητά, ως συνιστώσα της συγκεκριμένης διαδικασίας δημιουργικής διδασκαλίας-μάθησης, είναι το εν πολλοίς άρρητο κριτήριο της αισθητικής, το οποίο διαχειρίζονται οι Τέχνες, παρεμβαίνει σχεδόν σε κάθε βήμα της μάθησης και εγγυάται σε μεγάλο βαθμό ότι η δημιουργική λύση που θα προκύψει μπορεί να οδηγήσει και σε μια καινοτόμο εφαρμογή. Διότι καινοτομία δεν αποτελεί η οποιαδήποτε νέα εφαρμογή μιας νέας ιδέας μέσα σε ένα κοινωνικό, οικονομικό ή άλλο πλαίσιο. Καινοτομία αποτελεί η νέα εφαρμογή της νέας ιδέας η οποία θα επιβιώσει μέσα στο πλαίσιο ανατρέποντας/ μετατοπίζοντας συγχρόνως την *τοπική* ή και τη *συνολική ισορροπία* του. Οι νέες ιδέες και οι νέες εφαρμογές τους είναι καινοτομίες μόνον όταν μπορούν να κάνουν κάτι τέτοιο. Και γι' αυτό εμπεριέχουν κίνδυνο όχι μόνο για αυτόν που θα επιχειρήσει να τις εφαρμόσει, αλλά και για το σύστημα μέσα στο οποίο θα εφαρμοστούν. Γιατί υπάρχουν μόνον όταν μετατοπίζουν τις ισορροπίες του, αλλά το αν αυτές οι μετατοπίσεις ωφελούν ή βλάπτουν τελικά το σύστημα ή κάποιες από τις οντότητες που το συγκροτούν φαίνεται μόνο εκ των υστέρων· μετά δηλαδή την επιτυχή εφαρμογή των καινοτομιών και τη μετατόπιση των ισορροπιών.

Εδώ, η *αισθητική*, μια υπαρκτή, πανίσχυρη αλλά σχετικά αδιευκρίνιστη οντότητα-κατηγορία (Richards, Ogden & Wood 1925), που δημιουργεί δεσμούς ανάμεσα στα υποκείμενα και τα αντικείμενα και που διαχειρίζονται ασφαλώς από τη φύση τους οι Τέχνες αλλά σε κάποιο βαθμό και οι Επιστήμες (Wechsler 1978, Girod, Rau & Scherfige 2003, Pugh & Girod 2007), φαίνεται να αποτελεί τη «λυδία λίθο» για τη δημιουργικότητα και την καινοτομία. Δημιουργικότητα και καινοτομία που δεν είναι «δήθεν» και που δεν θα αποδιοργανωθούν μέσα στην «εικονικότητα» που διατρέχει τις παραδοσιακές εκπαιδευτικές δομές (Τσελφές & Παρούση 2010), αλλά θα μπορούν να συνδεθούν μέσω της αισθητικής τους και όχι υποχρεωτικά της χρησιμότητάς τους με τα κοινωνικά υποκείμενα και εν δυνάμει να δημιουργήσουν οικονομική αξία. Πρόκειται για μια υπόθεση που πιθανότατα βρίσκεται πίσω από το σκεπτικό του Steve Jobs (http://thinkexist.com/quotes/steve_jobs/), για τον οποίο ο *σχεδιασμός (design) αποτελεί την ψυχή μιας ανθρώπινης κατασκευής, η οποία καταλήγει να εκφράζεται από τα πετυχημένα εξωτερικά μέρη ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας*. Ένα σκεπτικό που αλλάζει τη σχέση της δημιουργικότητας και της καινοτομίας με τη χρησιμότητα, την κατανάλωση και την οικονομία: *σήμερα, δεν μπορείς απλά να ρωτάς τους πιθανούς αγοραστές τι χρειάζονται και μετά να προσπαθείς να τους το προσφέρεις* μέσα στον χρόνο που θα χρειαστείς για να το κατασκευάσεις αυτοί θα θέλουν κάτι άλλο...

Έτσι φαίνεται ότι οι Τέχνες και κυρίως ο τρόπος με τον οποίο εκπαιδεύεται κάποιος σ' αυτές, αποτελούν αυτή τη στιγμή τη μόνη ίσως έγκυρη και δοκιμασμένη προσέγγιση στην εκπαίδευση της δημιουργικότητας και της καινοτομίας που οδηγεί σε μια επιτυχή επιχειρηματικότητα, στο σύγχρονο, ταχύτατα εξελισσόμενο ανταγωνιστικό τοπίο της παγκόσμιας αγοράς. Η εκπαίδευση που σχετίζεται με τις Επιστήμες, μάλλον έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Αυτό είναι το αποτέλεσμα της μακρόχρονης εμπειριστικής προσέγγισης της εκπαίδευσης σ' αυτές (όπου για δασκάλους και μαθητές τα δεδομένα γεννούν τους νόμους, τα δεδομένα ανατρέπουν τις λανθασμένες υποθέσεις κ.ο.κ.). Η προσέγγιση αυτή έχει εξαφανίσει την επιστημονική φαντασία και αισθητική από τις αίθουσες διδασκαλίας και έχει οδηγήσει σε μια διδακτική των επιστημών η οποία για να ανατραπεί χρειάζεται πολύ χρόνο και κόπο· χρόνο και κόπο που δεν διαθέτει σήμερα η πολιτική του διεθνούς ανταγωνισμού...

Και πάλι πίσω στο τοπίο της κρίσης

Μέχρι εδώ προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε το νέο εκπαιδευτικό τρίπτυχο δημιουργικότητα-καινοτομία-επιχειρηματικότητα, τη θέση του στους πολιτικούς σχεδιασμούς της παγκόσμιας ανταγωνιστικής οικονομίας και το ρόλο που καλείται να παίξει η εκπαίδευση στις Τέχνες. Τώρα όμως, αν η ανάλυσή μας δεν έχει θεμελιώδη λάθη, θα πρέπει να εκφράσουμε και τους προβληματισμούς μας σχετικά με τη θέση που παίρνει το ΘσΕ σ' αυτή την «κούρσα» των αλλαγών εν μέσω κρίσης. Και οι προβληματισμοί αυτοί δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνουν, πέρα από το σκεπτικό των πειθαρχιών που υπηρετούμε (εκπαίδευση στο θέατρο και εκπαίδευση στις επιστήμες) και πολιτικές εκτιμήσεις για την εποχή που ζούμε και το μέλλον που χτίζουμε.

Θα ξεκινήσουμε περιγράφοντας τον ρόλο που φαίνεται να παίζουν οι νέες ιδέες και οι καινοτομίες στις περιόδους οικονομικής ανάπτυξης, στασιμότητας και ύφεσης, χρησιμοποιώντας στοιχεία από το μοναδικό οικονομικό-πολιτικό μοντέλο που βρήκαμε να περιλαμβάνει στην ανάπτυξη του την έννοια της καινοτομίας. Πρόκειται για ένα μοντέλο που συζητιέται τον τελευταίο καιρό, παραπέμποντας στα Κ-κύματα του Ρώσου μαρξιστή οικονομολόγου Nikolai Kondratieff (Devezas & Corredine 2002, Devezas 2005, Linstone & Devezas 2012). Το μοντέλο στηρίζεται στη γενικότερη θεωρία των πολύπλοκων συστημάτων, αντιμετωπίζει τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά κ.λπ. συστήματα ως αυτοποιοητικά και προβλέπει αρκετά αξιόπιστα ότι οι καινούριες⁴ ιδέες (δημιουργικότητα) εμφανίζονται αυξανόμενες κατά τις περιόδους οικονομικής στασιμότητας και κυρίως κατά τις περιόδους της ύφεσης, επιχειρώντας να εφαρμοστούν ως καινοτομίες (σμήνη καινοτομιών). Η κατάσταση αυτή, αν και επιχειρεί το αντίθετο, ενισχύει τις τάσεις αποσταθεροποίησης των οικονομικών συστημάτων, βαθαίνοντας την ύφεση. Πρόκειται για κάτι αναμενόμενο μιας και η σχεδόν ταυτόχρονη εφαρμογή μεγάλου πλήθους καινοτομιών σε διάφορους τομείς της κοινωνικής, πολιτισμικής και οικονομικής ζωής προκαλεί πολλές και αναπόφευκτα ασύμβατες μεταξύ τους μετατοπίσεις των ισορροπιών.

Ως παράδειγμα θα μπορούσαμε να φέρουμε τις προσπάθειες εισαγωγής καινοτομιών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα την τελευταία δεκαετία, κάτω από το πολιτικό τρίγωνο της γνώσης (*εκπαίδευση - έρευνα - καινοτομία*) ή το εκπαιδευτικό ισοδύναμό του (*δημιουργικότητα - καινοτομία - επιχειρηματικότητα*): ψηφιακές πηγές εκπαιδευτικών μέσων έναντι (μοναδικού) έντυπου βιβλίου, εξωτερική τυπική αξιολόγηση εκπαιδευτικού έργου έναντι εσωτερικής άτυπης αξιολόγησης εκπαιδευτικών συμπεριφορών, διδακτικοί στόχοι προσαρμοσμένοι σε γενικές ικανότητες έναντι ειδικών στόχων προσαρμοσμένων στα γνωστικά αντικείμενα, γενική χρήση στοιχείων πληροφορικής έναντι διδασκαλίας της πληροφορικής ως γνωστικό αντικείμενο, διάχυση της αισθητικής των τεχνών και στοιχείων πολιτισμού έναντι της διδασκαλίας διακριτών γνωστικών αντικειμένων καλών τεχνών, άσκηση στις ιστορικές μεθόδους (ή κάτι τέτοιο) έναντι μύησης στις «μεγάλες

ιστορικές αφηγήσεις», ενημέρωση για τη θρησκεία έναντι μύησης στον χριστιανισμό, διεπιστημονικές/ διαθεματικές σπουδές έναντι σπουδών στα αντικείμενα, κοινωνική επιχειρηματικότητα έναντι κοινωνικής δράσης, ποικιλία εκπαιδευτικών επιλογών έναντι ενιαίου προγραμματισμού (διαφοροποίηση και στη διδασκαλία και στη μάθηση), αποκέντρωση αποφάσεων έναντι κεντρικής διοίκησης κ.ο.κ. Ποια είναι τα αποτελέσματα; Νομίζουμε γνωστά. Το εκπαιδευτικό σύστημα «αποσβήνει» όλες σχεδόν τις καινοτομίες, αντιμετωπίζοντάς τις κάπως σαν διαταραχές και προσπαθεί να συντηρήσει την παράδοσή του· παράδοση που συμβάλλει στη στασιμότητά του, αν όχι στην «ύφεσή» του. Και είναι χαρακτηριστικό ότι η δημόσια κριτική που δέχονταν τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος πριν την «επέλαση» των καινοτομιών, σήμερα έχει αναστραφεί (Παρούση & Τσελφές 2012), συμβάλλοντας ακόμη κι αυτή (μαζί με τις απόπειρες καινοτομιών) στην καθοδική πορεία του συστήματος.

Το μοντέλο προβλέπει επίσης ότι μια περίοδο ύφεσης την ακολουθεί πάντα μια περίοδος ανάπτυξης, χωρίς να μπορεί να περιγράψει τα χαρακτηριστικά του παρεμβαλλόμενου σημείου καμπής. Σε ότι αφορά τις καινοτομίες, με βάση το μοντέλο περιμένουμε στην περίοδο της ανάπτυξης να αναγνωριστούν, να μετασχηματιστούν, να σταθεροποιηθούν και τελικά να επιβιώσουν μόνο κάποιες λίγες από τις καινοτομίες που δοκιμάστηκαν την περίοδο της ύφεσης. Οι καινοτομίες αυτές θα δώσουν και τα κεντρικά χαρακτηριστικά της νέας εποχής. Φαίνεται, για παράδειγμα, ότι η σημερινή γενικευμένη χρήση των νέων τεχνολογιών σε κάθε τομέα παραγωγής, πολιτισμού και εκπαίδευσης είναι μια κεντρική καινοτομία που θα επιβιώσει, αν και κάθε πρόβλεψη σε περιόδους όπως αυτή που ζούμε σήμερα είναι παρακινδυνευμένη. Όμως οι τεχνολογικές καινοτομίες δεν μπορούμε παρά να δεχτούμε ότι «έχουν πάρει θέση» στο ξέφρενο ράλι της κρίσης. Θέση φαίνεται να παίρνουν αυτή τη στιγμή και οι Τέχνες ως καινοτόμος δύναμη στον χώρο της εκπαίδευσης και μάλιστα στον θεμελιώδη κόμβο της σύνδεσής της όχι μόνο με τον πολιτισμό αλλά και με την παραγωγή. Και αυτό δεν μπορεί παρά να πιέσει και τον χώρο του Θεάτρου στην Εκπαίδευση να σκεφτεί και να δράσει.

Εμείς, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας θα τολμήσουμε μόνο κάποιες σκέψεις. Μέχρι σήμερα φαίνεται ότι η παγκόσμια κίνηση του Θεάτρου έχει σημαντικές επιτυχίες και έχει επιφέρει μετασχηματισμούς, κυρίως στις κοινωνικές αλλά και στις πολιτισμικές διαστάσεις της εκπαίδευσης. Εντοπίζουμε όμως ότι η νέα εκπαιδευτική πρόταση της επιχειρηματικότητας προτείνει τη χρήση των εκπαιδευτικών μεθόδων διδασκαλίας-μάθησης των Τεχνών (και του Θεάτρου) ως εκπαιδευτικό εργαλείο για παραγωγή νέων ιδεών και δράσεων στο σημερινό ανταγωνιστικό πεδίο της παραγωγής. Σημαίνει κάτι αυτό για τη συνολική δυναμική της ένταξης, ας πούμε, του Θεάτρου στο χώρο της εκπαίδευσης;

Σε αυτή τη φάση δεν μπορούμε να σκεφτούμε παρά μόνο με παραδείγματα από την προσωπική μας, εκπαιδευτική και μη, εμπειρία. Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μας εμπειρίας, το Θέατρο έχει χρησιμοποιηθεί, με σχετική επιτυχία, για την αναβάθμιση των παιδαγωγικών και διδακτικών ικανοτήτων των εκπαιδευόμενων δασκάλων και τον προσανατολισμό τους σε κατευθύνσεις που απελευθερώνουν τη δημιουργικότητα, απομακρύνουν από τα κλισέ και τους διδακτικισμούς, ολοκληρώνουν την εικόνα του μαθητή και του δάσκαλου ως υποκειμένου με γνώσεις και λογική αλλά και φαντασία, συναισθήματα, πεποιθήσεις, επιδιώξεις, πάθη. Οι σταθερές πίσω από αυτές τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες είναι οι κοινωνικές μας αξίες/ αρχές και η αισθητική τους, που τις προστατεύει από τη φθορά και βοηθά στη διάχυσή τους. Αν τώρα φέρουμε την εκπαιδευτική μας δραστηριότητα στο οικονομικό πλαίσιο και αναπόφευκτα τη συζητήσουμε με τους τρέχοντες όρους, μπορούμε να πούμε ότι παρέχουμε υπηρεσίες παράγοντας υπηρεσίες και παρόχους υπηρεσιών. Έχει κάποια σχέση αυτό με τη δημιουργικότητα και την καινοτομία; Θέλουμε να πιστεύουμε πως ναι: προσπαθούμε τουλάχιστον να προωθούμε νέες ιδέες στην εκπαίδευση και να βγάζουμε δασκάλους που τολμούν να καινοτομούν. Οι αξιολογήσεις των μαθημάτων μας κάτι τέτοιο δείχνουν. Έχει κάποια σχέση αυτό με την επιχειρηματικότητα; Μικρή και μάλλον παγιδευμένη. Αρκετές φοιτήτριές μας εκπαιδευμένες στις θεατρικές εκπαιδευτικές δράσεις περνούν στην «ελεύθερη αγορά» με παροχή υπηρεσιών στο πλαίσιο της «δημιουργικής απασχόλησης» των παιδιών. Εδώ τα μηνύματα δεν είναι καλά. Η πίεση του ανταγωνισμού δείχνει να υποβαθμίζει με το πέρασμα του χρόνου την ποιότητα των θεατρικών παραγωγών, παιχνιδιών, δράσεων, σε κατευθύνσεις που υποβάλλουν η οικονομία του χρόνου, τα «πρότυπα των ΜΜΕ» κλπ., με αποτέλεσμα την παραβίαση τόσο των κοινωνικών αξιών όσο και της αισθητικής που προσπαθήσαμε να διδάξουμε. Φαίνεται δηλαδή ότι η επιχειρηματικότητα στο ανταγωνιστικό περιβάλλον θρυμματίζει τις σταθερές που υπερασπίζεται το Θεάτρο και αφήνει να επιβιώσουν μόνο οι τεχνικές του. Και δεδομένου ότι η παροχή υπηρεσιών «δημιουργικής απασχόλησης» είναι μια σχετικά περιφερειακή επιχειρηματική δραστηριότητα, τι θα σώσει τις σταθερές του Θεάτρου όταν αυτό θα χρησιμοποιηθεί ως μέσο για την ανάπτυξη των βασικών συνιστωσών της ανταγωνιστικής αγοράς;

Από την άλλη μεριά, ένα άλλο παράδειγμα που μας έρχεται στο νου αποτελεί η λειτουργία του Πανελληνίου Δικτύου για το Θέατρο στην Εκπαίδευση. Πρόκειται για μια οργάνωση με κοινωνική, εκπαιδευτική και επιστημονική δράση, στον εκπαιδευτικό κυρίως χώρο. Στο πλαίσιο της οικονομίας η κοινωνική δράση,

που δεν περιλαμβάνει την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (όπου ο πάροχος αμείβεται από κάποιο θεσμό και προωθεί με τη δράση του τους στόχους του θεσμού), χωρίζεται συνήθως σε τρεις κατηγορίες (Martin & Osberg 2007): α) στον εθελοντισμό, όπου τα δρώντα υποκείμενα εργάζονται χωρίς οικονομικές απολαβές στην υπηρεσία ενός θεσμού με τους στόχους του οποίου συμφωνούν, β) στον ακτιβισμό, όπου μια εθελοντική ένωση ατόμων, χωρίς οικονομικές επίσης απολαβές, προωθεί τους στόχους που έχει αποφασίσει η ίδια και στους οποίους εν πολλοίς οφείλει τη δημιουργία της και γ) στην κοινωνική επιχειρηματικότητα όπου μια ένωση ατόμων προωθεί πάλι με τις δραστηριότητες και τις υπηρεσίες της, τους δικούς της στόχους αλλά συγκροτείται με κάποια μορφή εταιρίας, συνήθως (αλλά όχι υποχρεωτικά) μη κερδοσκοπικής. Πού βρίσκεται μέσα σ' αυτό το παζλ το Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση;

Αν και για το Δίκτυο θα μπορούσαν να μιλήσουν πολύ πιο αξιόπιστα τα μέλη που για χρόνια εργάζονται σ' αυτό, μια προσπάθεια περιγραφής θα έλεγε ότι αποτελεί μια ένωση-μείγμα ακτιβισμού και κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Μια ένωση ανθρώπων που χρησιμοποιούν τον ακτιβισμό για να διασώζουν τους στόχους τους από τον εκφυλισμό που μπορεί να επιφέρει η ρουτίνα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Έτσι ισορροπεί, πάνω στην ένταση που δημιουργεί ο ενθουσιασμός του ακτιβιστή και η κούραση της διαχείρισης. Μια δυναμική ισορροπία, που αποδεικνύεται από τον χρόνο της ζωής του Δικτύου και από τη συνεχώς αυξανόμενη αποδοτικότητά του, ότι διαθέτει ευστάθεια. Ευστάθεια μη αναμενόμενη καταρχήν, μιας και η ένωση ισορροπεί πάνω σε μια ένταση. Και οι εντάσεις δικαιολογούν συνήθως τις αστάθειες και όχι τη διάρκεια και την αποδοτικότητα.

Σε τι διαφέρουν και σε τι μοιάζουν οι δυο δραστηριότητες των παραδειγμάτων μας; Θα λέγαμε ότι και οι δύο δεν είναι κερδοσκοπικές και με κάποιο τρόπο προσπαθούν να προστατεύουν τις αρχές/ αξίες τους. Αλλά ενώ η πρώτη με το που εκτίθεται επιχειρηματικά διαβρώνεται, η δεύτερη αντέχει. Γιατί συμβαίνει αυτό; Με τρέχοντες όρους οικονομίας κάποιος θα μπορούσε να απαντήσει ότι το Δίκτυο είναι μονοπώλιο. Προσφέρει στην ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα προϊόντα που δεν προσφέρει κάποιος άλλος και για αυτό δεν δέχεται την πίεση του ανταγωνισμού που δέχονται οι φοιτήτριές μας όταν προσπαθούν να πουλήσουν τις υπηρεσίες τους. Μια τέτοια εξήγηση είναι ασφαλώς απλοϊκή για φαινόμενα τέτοιας πολυπλοκότητας. Όμως η αδυναμία μας να οικοδομήσουμε μια επαρκή εξήγηση δεν καταργεί το γεγονός ότι το Δίκτυο υπάρχει, δρα με αυξανόμενη αποτελεσματικότητα στο πλαίσιο της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και, κυρίως, δεν χάνει και τους στόχους του.

Καθώς λοιπόν βαδίζουμε προς το τέλος της κρίσης, ένα τέλος που δεν μπορούμε να προβλέψουμε ποια μορφή θα πάρει, μπορούμε να κλείσουμε το κείμενό μας διατυπώνοντας μια σειρά από καταληκτικές διαπιστώσεις οι οποίες διατρέχονται από μεγάλο βαθμό αβεβαιότητας. Αβεβαιότητας που αφενός την εγγυάται η θεωρητική προσέγγιση της πολυπλοκότητας και αφετέρου υποδαυλίζεται από τα περιορισμένα εμπειρικά μας δεδομένα.

Εικάζουμε λοιπόν ότι στο σχολείο που θα χτιστεί μετά την κρίση, το ΘεΕ πρέπει να είναι έτοιμο να πάρει θέση. Θέση που προκύπτει από τα χαρακτηριστικά και τη δυναμική του και όχι προσαρμοσμένη σε τοπικές πιέσεις, ευκαιριακές πολιτικές ή αναγκαιότητες. Εικάζουμε επίσης, ότι στη σημερινή καθοδική πορεία οι εκπαιδευτικές μας πρακτικές χρειάζονται το πνεύμα του ακτιβισμού για να διασώσουν τους στόχους και τις αρχές τους. Και καθώς οι εκπαιδευτικές προτάσεις της επιχειρηματικότητας θα αρχίσουν να αγκαλιάζουν το ΘεΕ, αναβαθμίζοντας ίσως τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν Τέχνες και πολλαπλασιάζοντας τις ευκαιρίες του Δικτύου για νέες δράσεις, εκτιμούμε ότι οι εμπειρίες της λειτουργίας του θα αποδειχθούν εξαιρετικά χρήσιμες. Έτσι, αυτό που δεν πρέπει να αφήσουμε να συμβεί είναι να επιτρέψουμε στη ζωή και τη δράση του Δικτύου να περιχαρακωθούν κάτω από την πίεση τεχνοκρατικών αντιλήψεων που θα πληθαίνουν ή να τελειώσουν πριν από το τέλος της κρίσης. Όποια μορφή κι αν έχει το τέλος αυτό.

Σημειώσεις

¹ Σύμφωνα με το λεξικό του Τριανταφυλλίδη: http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%22CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82+-%CE%B1+-%CE%BF%22&dq=

^{2,3,4} Βλέπε υποσημείωση 1.

Βιβλιογραφία

- Acs, Z. & Audretsch, D. (2003). *Handbook of entrepreneurship research. An interdisciplinary survey and introduction*. New York: Springer.
- Devezas, T. & Corredine, J. (2002). The nonlinear dynamics of technoeconomic systems: An informational interpretation. *Technological Forecasting & Social Change*, 69, 317–357.
- Devezas, T. (2005). Evolutionary theory of technological change: State-of-the-art and new approaches. *Technological Forecasting & Social Change*, 72, 1137–1152.
- Drucker, P.F. (1985). *Innovation and entrepreneurship. Practice and principles*. New York: Harper & Row.
- Girod, M., Rau, C. & Schepige, A. (2003). Appreciating the Beauty of Science Ideas: Teaching for Aesthetic Understanding. *Science Education*, 87(4), 575-587.
- Johansen, V. & Schanke, T. (2012). Entrepreneurship Education in Secondary Education and Training. *Scandinavian Journal of Educational Research*, DOI: 10.1080/00313831.2012. 656280 (<http://dx.doi.org/10.1080/00313831.2012.656280>).
- Linstone, H & Devezas, T. (2012). Technological innovation and the long wave theory revisited. *Technological Forecasting & Social Change*, 79, 414–416.
- Martin, R. & Osberg, S. (spring 2007). Social Entrepreneurship: The Case for Definition. *Stanford Social Innovation Review*, 27-39 (www.ssireview.org).
- O'Farrell, P. (1986). Entrepreneurship and regional development: Some conceptual issues. *Regional Studies*, 20(6), 565-574.
- Παρούση, Α. & Τσελφές, Β. (2012). Συζητώντας για τις εκπαιδευτικές, διδακτικές και μαθησιακές, πρακτικές: η αυτοποιητική διάσταση του κριτικού λόγου. Παρουσιάστηκε στα *ιε' τοπικά, εργαστήριο Απολλωνίας*.
- Pugh, K. & Girod, M. (2007). Science, Art, and Experience: Constructing a Science Pedagogy From Dewey's Aesthetics. *Journal of Science Teacher Education*, 18, 9–27.
- Richards, I., Ogden, C. & Wood, J. (1925). *The foundations of aesthetics*. New York: International Publishers.
- Τσελφές, Β. & Παρούση, Α. (2010). Η «εικονικότητα» της εκπαιδευτικής πράξης και η περίπτωση της διδασκαλίας-μάθησης των Φυσικών Επιστημών. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 22, 151-178.
- Wechsler, J. (1978). *On aesthetics in science*. Cambridge: The MIT Press.

Η **Αντιγόνη Παρούση** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το αντικείμενό της είναι: Παιδαγωγική της Θεατρικής Έκφρασης. Είναι πτυχιούχος του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και έκανε μετεκπαίδευση στην Ειδική Αγωγή. Έχει μεταπτυχιακές σπουδές στη σκηνοθεσία της μαριονέτας και διδακτορική διατριβή στο Θέατρο της Κούκλας στη Θεατρική Ακαδημία της Σόφιας. Από το 1976 ασχολείται με το κουκλοθέατρο· δούλεψε για δεκαπέντε χρόνια στο κουκλοθέατρο Αθηνών «Ο Μπαρμπα-Μυτούσης» και συμμετείχε με παραστάσεις σε διεθνή φεστιβάλ μαριονέτας. Οργανώνει το Διεθνές Φεστιβάλ Μαριονέτας στην Ύδρα και διευθύνει την ομάδα κουκλοθέατρου «Το Ίκρι Κουτί». Τιμήθηκε με το διεθνές βραβείο “Michael Meschke”, για τη συμβολή της στην ανάπτυξη και ανανέωση της τέχνης του κουκλοθέατρου (12/07/2006).

Ο **Βασίλης Τσελφές** είναι καθηγητής της Φυσικής και της Διδακτικής των Φυσικών Επιστημών στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει δημοσιεύσει, μόνος και σε συνεργασία, κείμενα στην περιοχή της φυσικής στερεού σώματος και στη διδακτική των φυσικών επιστημών. Μερικοί τίτλοι από τις δημοσιεύσεις του είναι: *Δοκιμή και πλάνη. Το εργαστήριο στη διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών*, Νήσος, Αθήνα 2002. *Science Education in the Knowledge Based Society* (co-ed), Kluwer 2003. «An epistemological analysis of the evolution of didactical activities in teaching-learning sequences», *International Journal of Science Education*, 2004. *Knowledge in the new technologies* (co-ed), Peter Lang, 2005. *Science and Theatre Education: A Cross-disciplinary Approach of Scientific Ideas Addressed to Student Teachers of Early Childhood Education*, *Science & Education*, 2009.

